УДК 323.1+323.2+324
Перга Ю.М., аспірант кафедри історії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний університет», Україна, м. Київ

Щодо питання про історичну приналежність та етнічну складову Холмщини і Підляшшя у IX– XX ст.: загальна характеристика процесу

Досліджується історична приналежність території Холмщини і Підляшшя до різних держав від IX до середини 20 століття та вплив історичних процесів на етнічний склад населення регіону.

Ключові слова: Холмщина, Підляшшя, етнос, Польща, населення, приналежність.

Перга Ю.Н., *аспирант кафедры истории, Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический университет», Украина, г. Киев*

По вопросу об исторической принадлежности и этническую составляющую Холмщины и Подляшье в IX–XX вв.: Общая характеристика процесса

Исследуется историческая принадлежность территории Холмщины и Подляшье к разным государствам от IX до середины 20 века и влияние исторических процессов на этнический состав населения региона.

Ключевые слова: *Холмщина, Подляшье, этнос, Польша, население, принадлежность.*

Perga Iu., *graduate student of department of history, National technical university of Ukraine the «Kyiv polytechnic university», Ukraine, Kyiv*

On the issue of historical identity and ethnic component Kholmshchyna and Podlasie in IX – XX centuries: A general overview of the process

The article examines the historical territory affiliation of Kholmshchyna and Podlasie to different states from 9th to the mid–20th century and the influence of historical processes on the ethnic composition of the population. Ever since the 9th century, when the land belonged to the Kiev Rus, there lived the Orthodox Christian population. Later, after the collapse of Galicia–Volyn state and accession to the Polish state began an active attack of Catholicism, who was the leader of the Polish colonization and assimilation policies that led to the movement of ethnic boundaries to the east. However, when in the seventeenth century begins the development of Ukrainian nation, we can see that the Orthodox Christian population still prevalent in the region. Later, after joining the Russian Empire, the movement of the boundaries between ethnic Poles and Ukrainian east was suspended. In the first half of the twentieth century began active population movement caused by frequent changes in the region belonging to different countries. The consequence of the first and second World Wars and hostilities that are directly affected Kholmshchyna and Podlasie, was voluntary or forced deportation of Ukrainian ethnic group and ultimate loss of these lands as ethnically Ukrainian.

Keywords: *Kholmshchyna, Podlasie, ethnicity, Poland, population, affiliation.*

Історична приналежність Холмщини і Підляшшя та етнічна складова населення, що населяло ці території завжди були темами для наукових дискусій між українськими та польськими вченими. Надзвичайно актуальним є неупереджений погляд на хід історичних подій від IX до середини XX ст., які призводили до зміни приналежності зазначених земель від однієї держави до іншої та впливи цих подій на динаміку етнічного складу регіону.

Інтерес до цього питання в різні роки проявляли такі українські науковці, як Володимир Сергійчук, який досліджував розвиток українського етносу на західних та північно–західних кордонах сучасної України; Валентина Борисенко, яка займалася етнографічними дослідженнями українського етносу Холмщини і Підляшшя; Юрій Макар, який будучи уродженцем Холмщини, досліджував передумови та перебіг депортацій українського населення у першій половині XX ст. та ін.

Серед польських вчених дослідженню цієї тематики присвячували свої роботи Григорій Купріянович, який вивчав розвиток українського етносу Холмщини і Підляшшя в XIX–XX ст. та його церковне життя; Рішард Торжецкі, який торкався цієї тематики в контексті загально українсько–польських стосунків кінця XIX – початку XX ст. та Микола Сивіцький, який досліджував українсько–польські культурні впливи зазначеного періоду.

Джерельну базу дослідження складають статистичні данні та матеріали про кількісний склад українського населення на території Холмщини і Підляшшя та динаміку їх зміни у першій половині XX ст., історичні мапи із зазначенням розселення українського етносу, місцева періодика того періоду, листи місцевого населення до керівництва УРСР та СРСР та ін.

Мета дослідження – прослідкувати історичну приналежність Холмщини і Підляшшя до різних держав і державних утворень та динаміку змін у етнічному складі зазначених територій.

Перші згадки про приналежність Холмщини і Підляшшя до тих, чи інших державних утворень починаються від часів Київської Русі. Хоча деякі з цих згадок не є прямими вказівками про територіальну приналежність регіону – в сумі з іншими даними вони дають можливість скласти цілісну картину.

Після того, як Володимир Великий завдав поразки польському князеві Мечиславу біля Вісли, змусивши того повернути Київській Русі п'ять міст, Вдова останнього – Ода, прибувши до Риму, просила в папи Іоанна XV захисту, називаючи при цьому кордон з Київською Руссю, який «тягнеться аж до Кракова» [7,с.12]. На підтримку цього факту Лонгинов знайшов у польській праці «Polonia» докази того, що південно–західна Русь починалась неподалік Кракова [7,с.14].

Канонік Краснінський, що жив та працював на початку XVII ст., описуючи кордони Русі, також веде їх з–під Кракова, згадуючи між іншими руськими округами і Люблінщину [2,с.218].

За часів Володимира Великого до Київської держави належало і Підляшшя. На це вказує те, що церковні парафії, які створилися на цій привіслянській території, підпорядковувались Турівській дієцезії.

Пізніше, спадкоємець Володимира Великого – Ярослав Мудрий розширив свої впливи на північ, заснувавши місто Більськ [11,с.373].

У період розквіту Галицько–Волинського князівства, до його складу входили Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя. Саме на цій території, у Дорогочині папський легат Оніс коронував у 1253 році Данила Галицького на короля Русі.

Підтверджує ці дані й «Італійський літопис», який, за словами М.Кордуби, «виразно зазначає, що держава Данила Романовича сягала аж по Нарев, а оселі Сураж і Нарев належали й за литовської доби до Більська» [5,с.22].

Історик Червоної Русі Д.Зубрицький вважав, наприклад, що «Русь, яка належала Галицько–Волинському князівству, або Людомерія, простягалася аж до прусських земель й обіймала собою все, що складало недавно Сандомирське, Люблінське, Підляське й Августовське воєводства».

Після розпаду Галицько–Волинської держави, Холмщина і Підляшшя опинились у складі Польського королівства, проте були виділені у так зване Руське Воєводство. Можна сказати, що після цього розпочинається активний наступ католицької церкви, як одного з флагманів польської колонізації, на схід.

Із заснуванням в 1375 році Галицької латинської митрополії та латинських єпископств у Перемишлі, Холмі, Володимирі–Волинському Авіньйонською буллою папи Григорія XI – православні церкви західної Люблінщини поступово охоплюються мережею римо–католицьких костелів і продовжують рух на схід [11,с.335].

Хоча у XIV ст. литовський князь Ягайло Ольгердович уклав кордон з Польщею по Віслу, і територія Холмщини і Підляшшя опинилися у складі Литовського князівства православне руське населення зазнавало утисків з боку католицької церкви, яка виступала провідником волі польської влади [7,с.22–23].

У Перемишлі, як стверджує польський історик Ян Длугаш, у 1412 році кафедральну церкву, прекрасно збудовану за грецьким зразком і керовану руським духовенством, король Владислав Ягайло наказав освятити за латинським обрядом, а попередньо викинути з неї останки руських покійників і церковну утвар [7,с.22].

Через таку політику, яка продовжувалась кілька століть – етнічна межа між поляками та українцями значно посунулась на схід. Це можна прослідкувати на мапах XVI–XVII століть.

На одній з карт французького інженера Левасера Боплана (сер. XVII ст.) західноукраїнські землі означають середню течію Вісли, на яких виділяються Бельзьке, Волинське, Люблінське, й Руське воєводство [8,с.57,62].

На пізнішій карті (1696 р.) Юстуса Данкертса західний кордон України тягнеться в північному напрямку від Дуклі, захоплюючи Надсяння й Холмщину, проходить неподалік Любліна, сягаючи Славатичів [8,с.63].

Підтверджують такі дані і свідчення періоду національно–визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Прихід військ Хмельницького в Забужжя був схвально зустрінутий місцевою українською людністю. Наприклад, 2 листопада 1648 року козакам з полку Мартина Небаби допомагали брати місто Флоріанів–Наріль озброєні селяни з Крупця, Жиравців, Брусна, Верхрати і Мазилова, а 3 листопада передова козацька сторожа ввійшла до Томашова, що зовсім не пробував боронитися [4,с.10–12].

На одних із мирних переговорів Хмельницький заявив під час зустрічі з польськими комісарами: «За границю на війну не піду! Шаблі на турків і татар не підніму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині. Тепер у князівстві моїм – по Львів, Холм, Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть ляхи…» [1,с.118].

Пізніше гетьман пояснював московському послу Василю Кікіну, що історичне розмежування між українцями і поляками має бути таким, «як за давніх князів руських». При цьому роз'яснювалося, що від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон [3,с.502].

Нажаль, після смерті Хмельницького, через внутрішні протиріччя у козацькій державі справ до цих земель не було, і етнічна межа між українцями та поляками продовжила відсуватися на схід.

В 1795 р. за III Поділом Польщі Холмщина і Підляшшя відійшла до Австрійської імперії, у складі якої були до Віденського конгресу 1814–1815 рр., за рішенням якого опинилися у складі Царства польського у складі Російської імперії. Після цього відновлюється панівне становище православної церкви та призупиняється спольщення українського і білоруського населення Холмщини і Підляшшя.

В XIX ст. можемо говорити про диференціацію населення за урбанізаційним принципом: український етнос залишився, фактично, лише в сільській місцевості, в той час, як міста були сполонізовані [14,с.59].

Початок XX ст. приніс багато змін як в приналежності Холмщини і Підляшшя до різних державних утворень, так і кількісних змін в етнічному складі населення.

Першим проявом різкої зміни етнічної картини став підписаний Миколою II указ від 30 квітня 1905 р, який дозволяв переходити з православ'я в іншу віру. Це дало поштовх для активізації переходу з православ'я до католицизму – в той час це, фактично, означало зміну національності. Впродовж наступних років віру змінило близько 170 тисяч людей [14,с.61].

За переписом населення Холмщини в 1909 р. ми можемо прослідкувати такий етнічний склад населення:

1. Холм: українців – 48,16%, поляків – 28,56%, євреїв – 10,84%;
2. Костянтинів: українців – 70,82%, поляків – 14,20%, євреїв – 14,94%;
3. Біла: українців – 60,48%, поляків – 15,69%, євреїв – 23,35%;
4. Влодава: українців – 64,97%, поляків – 14,80%, євреїв – 15,52%;
5. Грубешів: українців – 57,31%, поляків – 25,91%, євреїв – 16,22%;
6. Томашів: українців – 46,71%, поляків – 41,07%, євреїв – 12,22%;
7. Замостє: українців – 29,01%, поляків – 52,36%, євреїв – 18,03%;
8. Білгорай: українців – 38,56%, поляків – 49,00%, євреїв – 11,43%.

У червні 1912 року було прийнято рішення про виділення Холмщини в окрему губернію, діяльність якої була офіційно започатковано 1 вересня 1913 р. [12,с.177–181].

За статистичними даними, у 1912 р. в Холмській губернії було українців і росіян – 463 901 чол. (51,76%); поляків – 268 053 чол. (29,9%); євреїв – 135 238 чол. (15,1%); представників інших національностей – 29 123 чол. (3,24%) [19,с.12].

Надзвичайно активно, етнічна межа українців пересунулась на схід набагато далі під час I Світової Війни, особливо за кілька місяців 1915 року, коли діяв і впроваджувався наказ російської влади про переселення. Через нього за 1915–1916 роки, як біженці Холмщину і Підляшшя покинуло 91,1% українського православного населення [14,с.62].

У червні 1916 року Холмщину було включено у склад Люблінського губернаторства, яке адмініструвалось Австро–Угорщиною, яка захопила ці території під час наступу та пересування лінії фронту. Нова адміністрація провела перепис населення, щодо приналежності до віросповідання.

Статистика православних за віросповіданням на 15 листопада 1916 року: Білограйський повіт – 5984, Холмський повіт – 5750, Грубешівський повіт – 5886, Красноставський – 1259, Любартівський – 5750, Люблінський – 434, Опочнівський – 482, Пьотрківський – 1409, Радомський – 140, Сандомирський – 73, Томашівський – 4079, Замострянський – 1336 [16,арк.1–1зв]. Ці данні свідчать про значне скорочення православного українського населення під час Першої світової війни.

Ще під час закінчення I Світової війни, переселенці з Холмщини та Підляшшя у різних куточках Російської імперії почали заявляли про причасність цих земель до України.

Найбільш визначними були зїзди представників депортованих з Холмщини і Підляшшя у Києві 1917 р. Так 25–27 серпня 1917 року у Києві проходив Всехолмський з'їзд біженців, у якому брали участь 296 делегатів від близько 250 тисяч біженців з Холмщини та Підляшшя.

7–12 вересня в Києві на Всенародному з'їзді Холмщини (276 делегатів) було чітко підкреслено що холмщаки – це частина українського народу, а їхній край має належати до України, а не до Польщі. Гостем був М.Грушевський, який активно брав участь у роботі з'їзду [10,с.148–154].

Можемо сказати, що саме завдяки цим зборам і був включений наступний пункт у III Універсал ЦР від 26 листопада 1917 р.: «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороіжчини так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народу» [13,с.35].

Надалі Холмщина і Підляшшя вже визначались Центральною Радою, як українські землі. За Брестським Миром із Центральними державами певна частина західноукраїнських земель опинилась у складі УНР. В переліку, затвердженому 6 березня 1918 року Малою Центральною радою, згадується лише Підляшшя з центром у Бресті. Холмщина за додатковим таємним договором між Україною та Австро–Угорщиною мала невдовзі відійти до України [15,арк.12–12зв].

Однак, через поразку Центральних держав та слабкість українських урядів Холмщину і Підляшшя не вдалося зберегти у складі української держави і вже на початку лютого 1919 р. вся територія регіону опинилася під польською владою. Адміністративно Холмщина і Південне Підляшшя увійшли до складу Люблінського воєводства, а Північне Підляшшя – Білостоцького [14,с.63]. У квітні 1920 р. у Варшаві була підписана конвенція між Петлюрою та Пілсудським, за якою до Польщі відходила Східна Галичина та 5 повітів Волині, а землі Холмщини і Підляшшя остаточно закріплювались за II Річчю Посполитою. Після Польсько–Радянської війни, Ризьким миром від 18 березня 1921 року приналежність території до Польщі було визнано і Радянським Союзом.

За статистикою, на початку 1920 року на Холмщині та Південному Підляшші проживало близько 150 тисяч українців, на Північному Підляшші – 60 тисяч. 1921 року по-

вернулось ще 30 тисяч. І це ще не рахуючи «перебіженців», які ще не остаточно порвали з українством.

В міжвоєнний період Холмщина і Підляшшя цілком належало до ІІ Речі Посполитої. На цій території активно проводилась політика спольщення та покатоличення українського й білоруського населення, що вилилося в активне етнічне протистояння у другій половині 1930–х років.

Перед початком Другої світової війни на Холмщині та Підляшші з 700 тис. населення, українців налічувалося 220 тис. чол., поляків – 260 тис. і «калакутів» (українців римо–католицького віросповідання) – 160 тис. осіб [6,с.403].

Із початком ІІ Світової війни знову почалась активна боротьба за регіон, яка спричинила значні зміни в етнічному складі населення.

Згідно пакту Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, Холмщина і Підляшшя мали перебувати у радянській сфері впливу. Саме тому, 23 вересня 1939 року радянські війська вступили на територію Холмщини і Підляшшя для «захисту майна та життя населення Західної Білорусі та Західної України». Проте вже 28 вересня 1939 року було зміщено сфери впливу і землі опинилися у Німецькій сфері впливу.

Під час війни на цій території був активним партизанський рух не тільки радянський, а й націоналістичні український та польський. Це спричинило до етнічного та ідеологічного протистояння серед населення, яке подекуди виливалося в бойові дії.

У липні 1944 року, радянські війська зайняли Холмщину і Підляшшя і почали відбудову регіону. Тодішній керівник УРСР Микита Хрущов пропонував створити окрему Холмську область у складі України в 1944 р. [11,с.353]. З таким самим закликом українські громади зверталися до Сталіна та урядів УРСР і СРСР із закликами про приєднання Холмської території до складу України [17,арк.6–7,10–14].

Однак цього не сталося і 16 серпня 1945 року був підписаний договір про державний кордон, який підсумовував домовленості, що були досягнуті на Ялтинській та Потсдамській конференціях. За ним територія Холмщини і Підляшшя входила до складу Польщі.

Ще в 1944 році між Польщею та СРСР було підписано «Угоду про взаємний обмін населенням у прикордонних районах». Ця угода передувала операції «Вісла» і за час її дії протягом жовтня 1944 – серпня 1946 рр. з території Польщі було вивезено 482 тисячі українців [18,арк.34].

Підсумовуючи все вищесказане, ми можемо констатувати, що впродовж століть територія Холмщини і Підляшшя перебувала у складі багатьох державних утворень. Ще з ІХ ст., коли ці землі належали до Київської Русі, на них проживало православне руське населення. Пізніше, вже після розпаду Галицько–Волинського князівства та приєднання регіону до Польської держави, розпочався активний наступ католицизму, який був провідником польської колонізації та асиміляційної політики, що зумовило рух етнічної межі на схід. Проте, коли в XVII ст. починає формуватися українська нація, ми можемо побачити, що православне руське населення все ще переважало у цьому регіоні. Надалі, після приєднання до Російської імперії, рух етнічної межі між поляками і українцями на схід було призупинено. В першій половині XX ст. розпочався активний рух населення, спричинений частими змінами приналежності регіону до різних держав. Наслідком І та ІІ Світових воєн та бойових дій, які безпосередньо торкнулися Холмщини і Підляшшя, стала добровільна, або примусова депортація українців та остаточна втрата цих земель, як етнічно–українських.

Список використаних джерел

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. Т.1 / Сост. П.П. Гудзенко, И.Л. Бутич, М.К. Козыренко, А.П. Лола, М.Г. Репецкая. – М., 1954. – 558 с.

2. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т. Т.1 / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991.

3. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Відп. ред. Ф.П. Шевченко; Упорядн. І.Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.

4. Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині. – Краків, 1941.

5. Кордуба М. Територія і населеннє України. – Відень, 1918.

6. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. – Чикаго: Вид–во М.Денисюка, 1975. – 664 с.

7. Лонгинов А.В. Русский вопрос о Холмщине в историческом освещении. – Спб.: Типография Министерства внутренних дел, 1912. – 24 с.

8. Люта Т. Україна на старожитних мапах // Памятки України. – 1996. – Ч.2.

9. Народна воля. – 1918. – Ч.44.

10. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи / Є.Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989. – 466 с.

11. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – 430 с.

12. Открытие Холмской губернии 1 сентября 1913 года // Холмский Народный Календар на 1914 год. – С.177–181.

13. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Київ, 1996–1997. – Т.1.

14. Холмщина і Підляшшя: Історико–етнографічне дослідження. За ред. В.Борисенко. – К., 1997. – 383 с.

15. ЦДАВОВУ. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.9.

16. Там само. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр.151.

17. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.790.

18. Там само. – Спр.4356.

19. Чихачев Д.Н. Доклад по законопроекту «О выделении из состава губерний Царства Польского восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний с образованием из них особой Холмской губернии». – Спб., 1911. – 113 с.

* * *